

lar, ilk defa Hz. Osman zamanında bir evin adlı duruşmaların yapılmasına tahsis edildiğini kaydetmektedir (Abdülhay el-Kettânî, I, 271). Sonraki dönemlerde zaman zaman cami ve evlerde davalara bakılması idareciler tarafından yasaklanmışsa da uzunca bir süre bu mekânlar yargılama yeri olarak kullanılmaya devam etmiştir. Kadıların tayin kararâmeleri de (ahd, menşûr) camilerde düzenlenen törenlerde okunmakta, böylece kadının görev alanına giren konular ve yargı çevresi halka duyurulmaktaydı. Doktrinde de klasik dönem fakihlerinin çoğunluğu camilerin aynı zamanda mahkeme salonu olarak kullanılmasına karşı çıkmaz. Ancak bazı Mâlikî fakihleri cami dışındaki bir mekânın yargılama yeri olarak kullanılmasının maksada daha uygun olduğunu ifade etmişler, Şâfiî fakihleri ise dava sebebiyle gelenlerin ibadet amacıyla yaptırılan camilerin âdâbı ve temizliğiyle bağdaşmayacak davranışlarda bulunacaklarını ileri sürerek camilerin yargılama yeri olarak kullanılmasını doğru bulmamış, yargı makamının işlev ve ihtişamına uygun ayrı binaların seçilmesini önermişlerdir. İslâm tarihinde ilk devirlerden itibaren kadı mahkemelerinden ayrı olarak idarî ve adlî yargı ve denetim görevlerini yürüten mezâlîm mahkemeleri kurulmuştur. Bu tür davalara cami, medrese ve saray gibi umumî ve resmî yerlerde bakılmış olduğu gibi dönemlere ve devletlere göre değişen "divân-ı mezâlîm, dârü'l-mezâlîm, dârü'l-âmmе, dârü'l-adl" gibi adlar taşıyan özel mekânlar da tahsis edilmiştir (bk. MEZÂLİM).

İslâm'ın ilk dönemlerinde duruşmalar için belirlenmiş bir gün veya saat söz konusu değildi; mahkemeler haftanın her gününde ve her saatinde davalara bakıyordu. Daha sonra davalara çoğalınca kadılar, haftanın belirli gün ve saatlerini davalara ayırıp özel ihtiyaçlarını karşılamak ve ilmî araştırma yapmak için haftanın bir gününü mahkemenin tatil günü olarak kabul etmişlerdir. Sadrüşşehîd, II. (VIII.) yüzyılda kadıların müderrisler gibi cumartesi günü, III. (IX.) yüzyılda pazarı veya salı günü, VI. (XII.) yüzyılda resmî görevliler gibi salı günü tatil yaptıklarını ifade etmektedir (*Şerhu Edebi'l-kâdi*, I, 250). Emile Tyan, bazı kadıların ramazan ayında davalara bakmadığını dikkate alıp bu uygulamayı adlî tatil olarak değerlendirmiştir (*L'historie de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, I, 418-419). Fakihler, yargılamanın gündüz saatlerinde yapılmasının isabet ve verimliliği arttı-

racağını belirtmek bir zaruret bulunmadıkça geceleri yargılama yapılmamasını önermiş, ayrıca ibadet vakitlerinde, kurban ve ramazan gibi dinî bayramlarda, toplum için özel bir anlamı olan günlerde, aşırı sıcak ve aşırı soğuk günlerde mahkemelerin tatil edilmesinin uygun olacağını ifade etmişlerdir.

Geçmiş İslâm devletlerinde mahkemelerde riayet edilen muhâkeme usulü, Kur'an ve Sünnet'te bu yönde getirilen bazı açıklamalara, aynı zamanda müslüman toplumların kendi bilgi ve tecrübelerine göre şekillenmiştir. Kadı, yargılama esnasında taraflara eşit muamele edebilmek için onları önünde oturtur, mübâşir kadının yanı başında taraflardan biraz uzak bir mesafede ayakta dururdu. İstisnâ için çağrılan ilim ehli kadının yanında otururdu. Kadı mahkeme sicil defterini sağ tarafına koyar, kâtip de ifadeleri zaptedip yazarken görebileceği yere otururdu. Abbâsîler döneminde Kâdîkudât Ebû Yûsuf kadılar için özel elbise ihdas etmişti. Fıkıh literatüründe yargılama salonunun yargının ihtişamına lâyık bir şekilde tefriş edilmesi ve kadının yargılama esnasında biraz yüksek bir yerde oturması gereğinden söz edilir.

İslâm tarihinde yargılamanın aleniliği genel bir ilke olarak benimsendiğinden camilerin yargılama yeri olarak seçilmesiyle bu amaç kolayca gerçekleşiyor, duruşmaları evinde yapan kadılar ise evlerinin kapılarını herkese açık bulundurmaya özen gösteriyordu. Duruşmaları taraflar ve şahitler dışında dinleyiciler de izleyebiliyordu. Kadı genel ahlâk ve âdâba uygun olmayan durumlarda kapalı oturumlar düzenliyor, bu durumda sadece ilgililer duruşma salonuna alınıyordu. Duruşma oturumunun yönetimi kadının yetki-sindeydi. Kadı, mahkemenin âdâbına ve saygınlığına uygun olmayan davranışlarda bulunanları uyarır, bundan bir sonuç alamazsa onları mübâşir aracılığı ile saldondan çıkarır ve gerektiğinde ta'zîr cezası verirdi. Duruşmaları alenî yürüten kadı ilim erbabıyla gizli olarak istisnâ edip hükmünü tek başına verir ve hükmü ilgililere açıkça tefhim ederdi.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 77, 152; Şâfiî, *el-Üm*, VI, 209, 216, 221; Vekî, *Ahbarü'l-kuḍât*, I, 105; II, 55; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuḍât*, s. 309, 340, 343, 355, 385, 394, 395, 397, 399; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, Beyrut 1405/1985, s. 60-61; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 307; Şîrâzî, *el-Muhezzeb*, I, 352; Serahsî, *el-Mebsûṭ*, XVI, 77-86, 90, 93, 94, 98, 102; Sadrüşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdi* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1397-98/1977-

78, I, 243-244, 250-251, 295-317; II, 79-83; III, 332; IV, 72; Kâsânî, *Bedâ'î'*, VII, 10-14; Kâdîhan, *el-Fetâvâ*, III, 423; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Ezkiyâ*, Kahire 1304, s. 51, 55; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, IX, 46, 52-54, 58, 95, 107-108, 109, 134; İbn Ebû'd-Dem, *Edebü'l-kazâ'* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1404/1984, I, 311, 312, 319, 326, 327, 332; Karâfî, *ez-Zâhire* (nşr. Muhammed Bû Hubze), Beyrut 1994, X, 35, 60, 74, 75, 77; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvâkkat'în*, I, 65; Osman b. Ali ez-Zeylâi, *Tebyînü'l-hakâik*, Bulak 1314, IV, 188; Burhâneddin İbn Ferhûn, *Tebşîratü'l-hükkâm* (nşr. Tâhâ Abdür-raûf Sa'd), Kahire 1406/1986, I, 27, 35-38, 40, 42; Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm*, İstanbul 1310, II, 404; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, V, 81; VII, 18, 145; Hatîb eş-Şirbînî, *Mugnî'l-muhtâc*, Beyrut 1933, IV, 373, 379-380, 387, 388, 389, 391, 396; Şemseddin er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Mısır 1898, VIII, 224, 231; *el-Fetâvâ'l-Hindîyye*, V, 320-325; Hayreddin b. Ahmed er-Remlî, *el-Fetâvâ'l-hayriyye li-nefi'l-berîyye*, Bulak 1300, III, 213, 324; IV, 156-158; Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Camzû 'uyûnî'l-beşâir*, Beyrut 1405/1985, II, 214, 402; Muhammed b. Abdullah el-Harâşî, *Şerhu Muhtaşarı Hâil*, Bulak 1318, VII, 143, 144, 149, 163; İbn Ebû Tağlib, *Neylû'l-me'ârib*, Kahire 1325, II, 263, 265; Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiye 'ale's-Şerhi'l-kebir*, Kahire 1328, II, 258; III, 345; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, III, 780; IV, 322; V, 362; a.mlf., *el-'Ükûdû'd-dürriyye fi tenkihi'l-Fetâvâ'l-Hâmîdiyye*, Bulak 1300, II, 36, 198; Mecelle, md. 1791, 1801, 1814, 1825, 1827, 1833, 1834, 1836; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, I, 271; E. Tyan, *L'historie de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Paris 1938, I, 418-419; Ahmed Muhammed Müleycî, *en-Nizâmü'l-kazâ'îyyü'l-İslâmî*, Mısır 1984, s. 148-149; Abdülkerîm Zeydân, *Nizâmü'l-kazâ'î fi's-Şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Bağdad 1984, s. 52-54, 55-61; Zâfir el-Kâsimî, *Nizâmü'l-hükm fi's-Şer'i'a ve't-târîhi'l-İslâmî*, Beyrut 1407/1987, II, 235-237, 395-427; Abdurrahman b. İbrâhîm, *el-Kazâ' ve nizâmühû fi'l-Kitâb ve's-Sünne*, Mekke 1989, s. 282; Mahmûd b. Muhammed Urnûs, *Târîhu'l-kazâ'î fi'l-İslâm*, Kahire, ts., tür.yer.; Muhammed ez-Zühaylî, *Târîhu'l-kazâ'î fi'l-İslâm*, Dımaşk-Beyrut 1415/1995, s. 160, 246, 267, 332, 344, 346; Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1991, s. 139, 142-165; J. Schacht, "Mahkama", *El²* (İng.), VI, 1-3.

FAHRETTİN ATAR

Osmanlı Devleti'nde Mahkeme. Osmanlı Devleti'nde mahkemeler, İslâmiyet sonrasında oluşan Türk-İslâm adlî yapı geleneğinin devrine nisbetle gelişmiş bir örneğini teşkil eder. Osmanlı hukuk tarihinin Batılılaşma / modernleşme dönemine kadar devam eden sürecinde klasik yapı büyük ölçüde korunmuştur. Daha çok "meclis-i şer", mahfil-i şer" olarak adlandırılan klasik Osmanlı mahkemesi bu devirde tek hâkimli ve esas itibarıyla tek derecelidir. Çok hâkimli mahkeme yapısı İslâm hukuk teorisine uygun olmakla birlikte (Mecelle, md. 1802) bir iki istisna di-

şında hukuk pratiğine ve özellikle Osmanlı dönemi uygulamasına yabancısıdır. O kadar ki çok üyeli bir yapısı olan Dîvân-ı Hümâyûn bir yüksek mahkeme olarak işlev gördüğünde yargılama sadece Rumeli kazaskeri tarafından yapılmakta, yanında oturan Anadolu kazaskeri yalnız izleyici konumunda bulunmaktaydı. Davaların yoğun olması durumunda sadrazamın isteği üzerine Anadolu kazaskeri de yargılamaya yardım eder ve divanda tek başına yargılama yapardı. Böyle bir geleneğin oluşmasında, hüküm vermede önemli bir yer işgal eden ichtihadın hem mahiyeti hem tarihî uygulaması itibarıyla münferit bir faaliyet şeklinde görülmesinin önemli rolü olmalıdır. Öte yandan Dîvân-ı Hümâyûn'un bir yüksek mahkeme olarak varlığı ve gerektiğinde mahallî mahkemelerin kararlarına yapılan itirazları gözden geçirmesi, Osmanlı mahkeme yapısının esas itibarıyla tek dereceli olma özelliğine aykırılık teşkil etmez. Mahallî mahkeme kararları, bir kısım ceza davaları hariç verildiği andan itibaren bir üst mahkemenin tasdikine gerek olmaksızın işlerlik kazanırdı.

Osmanlı mahkemesi, daha önceki ve çağdaşı İslâm devletlerinde görülen örneklerle nisbetle gelişmiş bir yapı arzeder. Her şeyden önce Osmanlı mahkemesinin görev ve yetki alanı genişlemiştir; hem şer'î hem örfî davalarda tek yetkili mahkeme konumundadır. Gayri müslimlerle ve bilhassa gayri müslim din adamlarıyla ilgili bazı davalar ve hazineye intikal etmiş mirasçısız terekeye yönelik bir kısım istihkak davaları bir tarafa bırakılacak olursa Osmanlı mahkemesinin görev ve yetki alanına girmeyen herhangi bir hukukî ihtilâf yok gibidir. Diğer İslâm devletlerinde görev yapan mezâlîm divanları Osmanlı Devleti'nde yerini kısmen mahallî mahkemelere, kısmen Dîvân-ı Hümâyûn'a bırakmıştır. Ancak yine de meclis-i şer' dışında Osmanlı Devleti'nde yetkili başka hiçbir yargı kurumunun bulunmadığını düşünmemek gerekir. Dîvân-ı Hümâyûn'un yanı sıra sadrazamın başkanlığında Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin katılımıyla toplanan cuma divanı, İstanbul ve bilâd-ı selâse (Üsküdar, Galata, Eyüp) kadılarının iştirakiyle toplanan çarşamba divanı Dîvân-ı Hümâyûn'un yargı yükünü hafifleten yüksek mahkemeler görünümündedir. Mısır divanı buradaki mahkemelerce verilen kararların itiraz makamı olması açısından merkezdeki Dîvân-ı Hümâyûn'un işlevini üstlenmektedir. Öte yandan Rumeli kazaskerlik mah-

kemesinin imparatorluk dahilinde yaşayanların davalarına bakmakta yetkili kılınan, ancak yine de sınırlı bir faaliyet alanı bulunan bir mahkeme olduğu anlaşılmaktadır. Beylerbeyilerin başkanlığında toplanan eyalet meclislerinin zaman zaman bölge kadısının iştirakiyle bir yargı kurumu gibi çalışması, sefere çıkan bir vezirin geçtiği bölgelerde yine o bölge kadısının (toprak kadısı) katıldığı bir toplantı akdedip idarî şikâyetler yanında adlî şikâyetleri de dinlemesi diğer yargılama örneklerindendir. Bu mahkeme listesine, gayri müslimlerin ahvâl-i şahsiyeleriyle ilgili ihtilâflarına isteğe bağlı olarak bakan ve kilise ile sinagoglar bünyesinde kurulan cemaat mahkemelerini de eklemek gerekir. Ancak gayri müslimler ceza, borçlar, ticaret hukuku gibi hukukun diğer alanlarında ve cemaat mahkemesine gitme konusunda aralarında anlaşmazlık çıktığı takdirde ahvâl-i şahsiye sahasında da Osmanlı mahkemesine (meclis-i şer') başvurmak durumundadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde geçici bir statü ile bulunan yabancıların (müste'men) kendi aralarındaki ihtilâflara kapitülasyonlar gereği olarak bakan ve onlara kendi hukuklarını uygulayan konsolosluk mahkemeleri de bu arada sayılmalıdır. Öte yandan tarikat, esnaf teşkilâtı, yeniçeri ortası, kabile, boy, Hz. Peygamber soyundan gelen sey-yid / şerifler gibi bir kısım teşkilât ve toplulukların hukukî ihtilâfları, mahkemeye başvurulmadan yürürlükteki hukukî kural ve mahallî teamüller ışığında şeyh, kâhya, ağa, kethüdâ, nakîbüleşraf olarak anılan başkanlarının veya ileri gelenlerinin kararıyla çözüldüğü de sıkça rastlanan uygulamalardandır. Ancak bütün bu mahkemeler sınırlı görev alanı ve yetkileri olan kurumlardır; Osmanlı Devleti genelinde yetkili yargı kurumu klasik Osmanlı mahkemesidir.

Bu mahkemelerin hem şer'î hem örfî hukuku uygulayan bir yargı kurumu olması bazı İslâm devletlerinde var olan mezâlîm, ihtisab, şurta gibi farklı yargı kurumlarının sebep olabileceği karmaşayı önlemiştir. Hâkimü's-şer' de denilen kadılar önlerine gelen şer'î davalara fıkıh kitaplarında, örfî davalara da kanunnâmelerde yer alan kuralları uygulamışlardır. Medreselerde okutulan Hanefî fıkıh kitapları ve bunlar arasında özellikle Fâtih Sultan Mehmed döneminden itibaren Molla Hüsrev'in *Dürrü'l-hükkâm*, Kanûnî Sultan Süleyman devrinden itibaren İbrâhim el-Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur* adlı eserleri mahkemelerin kullandığı bil-

gi kaynakları olarak dikkati çekmektedir. Resmî ve özel kanunnâme derlemeleri, başşehirden gönderilen münferit fermanlar da kadılara örfî hukuk uygulamalarında yardımcı olan kaynakların başında gelmektedir. Şer'î ve örfî hukukun aynı mahkeme tarafından uygulanması bu iki hukuk sisteminin uyumlu beraberliğini sağladığı gibi adlî hayata da güven ve istikrar getirmiş, bütün adlî ve belirlî ölçüde idarî yapının merkezine kadıyı yerleştirmiştir. Bu bakımdan Osmanlı yönetiminin şer'î ve örfî kuralları yan yana âhenkli bir biçimde uygulama hususunda diğer İslâm devletlerinden daha başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Yine bu uygulama, yetkili adlî merci belirsizliğin doğuracağı keyfî uygulamalara imkân vermediğinden yönetici kesimin (ehl-i örf) reâyâyâ yönelik keyfî uygulamalarını da en aza indirmiştir. Öte yandan hangi hukuk alanına (şer'î-örfî) ait olursa olsun bir hukuk uygulamasının kadının izni olmadan yapılması da yasaklanmıştır. Sadece hukuk uygulamalarının değil vergi toplanması, tahrir yapılması gibi idarî tasarrufların da hâkimin bilgisi (kadı mârifeti) olmadan gerçekleştirilmemesi kanunnâmelerde ve adaletnâmelerde sıkça vurgulanmıştır (meselâ bk. kadı mârifetiyle narh verilmesi, Akgündüz, II, 74; muhtesibin kadı mârifetiyle usulsüz iş yapan esnafı cezalandırması, a.g.e., II, 289; kadı mârifeti olmadan haraç toplanmaması, a.g.e., II, 348; kadı mârifetiyle cizye toplanması, a.g.e., III, 329-330). Bu da bir yandan merkezî otoritenin kamu görevlilerinin keyfî uygulamalarına karşı ne kadar hassas olduğunu, diğer yandan ehl-i örfün fırsat buldukça bu tür uygulamalara yatkın bulunduğunu ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Osmanlı mahkemeleri esas itibarıyla Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki bölgeye ayrılmış, Anadolu'daki kadılar Anadolu kazaskerliği, Rumeli'de, Kırım ve Kuzey Afrika'daki kadılar da Rumeli kazaskerliği bünyesinde mevleviyet, sancak ve kaza kadılıkları olarak teşkilâtlanmıştır (bk. KADI). Bu iki bölgeden birinde kadılık görevine başlayan hâkimlerin yer değiştirmesi, terfi etmesi yine kendi grubu içinde mümkün olurdu. Kazaskerler, XVI. yüzyıl ortalarına kadar kendi bölgelerindeki, günlük 150 akçeye kadar geliri olan kadılıkları divan günlerinde bizzat padişaha arz edip tayinlerini yaparken 150 akçeden fazla geliri olan kadıları sadrazam kanalı ve onayıyla padişaha sunarlardı. Fakat XVI. yüzyılın ortalarından itibaren mev-

leviyet denilen büyük kadılıklara tayinler kazasker tarafından değil şeyhülislâm tarafından sadrazam kanalıyla padişaha sunularak yapılmıştır. Daha az geliri olan kadı tayinlerini kazaskerler yapmaya devam etmiş, ancak bunlar da şeyhülislâm kanalıyla padişaha arz edilmiştir.

Kadılar ilk kuruluş yıllarında süresiz olarak göreve getirilirken tâliplerin çalışması ve herkese yetecek sayıda kadılığın bulunmaması sebebiyle zamanla bu usulden vazgeçilmiş, kadıların görev süreleri XVI. yüzyılın sonlarında üç yıla, XVII. yüzyıl içinde iki yıla indirilmiş, ardından bu süre biraz daha kısaltılarak büyük kadılıklara bir yıl, diğerlerine yirmi ay süre ile tayinler yapılmıştır. Ancak kadıların fiilî görev süreleri bitip yeni bir göreve tayinlerine kadar İstanbul'a dönerek bağlı bulundukları kazaskerlikte sıra beklemeleri (bazan bu süre çok uzun olabiliyordu, bk. *EP* [İng.], IV, 375) ve bu sırada herhangi bir maaş almamaları bunları mahrumiyet içinde bırakmış, dolayısıyla görev yaptıkları dönemde bazılarının meslek ahlâkına olumsuz etki yapmıştır. Kadıların gelirlerini arttırmak için zaman zaman bölgelerinde teftişe (devre) çıktıkları, meselâ kendilerince uygun yapılmayan miras taksimlerine itiraz ettikleri ve -kanun-nâmelerde aksi emredilmesine rağmen- zorla tereke taksimine yönelerek harç aldıkları zaman zaman şikâyetle konu olan suistimallerdendir. Kadılıkların sürekli hale getirilmesi Tanzimat sonrasında gerçekleşmiş ve 1876 Kânûn-ı Esâsî'siyle de hâkimlerin azledilmezliği anayasal bir statüye kavuşmuştur (md. 81).

Osmanlı Devleti'nde mahkemeler için özel bir binanın hangi tarihten itibaren ayrılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemektedir. Osman Nuri Ergin, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması üzerine bunların mekânı olan Ağakapısı'nın şeyhülislâmlığa devredilmesinden sonra 1836'da Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleriyle İstanbul kadılığının buraya nakledildiğini, böylece resmî bir binaya kavuşulmuş olduğunu söylemekteyse de (*Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, I, 273) bu uygulamanın gerek İstanbul'da gerekse diğer şehirlerde daha önce başladığını düşünmek gerekir. Zira bir kısım mahkemelerde sayısı yüzleri bulan sicil defterlerinin kadıların özel konaklarında muhafaza edildiğini ve herhangi bir kurumsal yapı olmadan yeni gelen kadıya devredilerek günümüze kadar umumiyetle zayı olmadan geldiğini düşünmek çok mâkul olmasa gerektir. Şeyhülislâm-

lığın ve mahkemelerin Ağakapısı'nda toplanmasının kazaskerliğin ve İstanbul mahkemelerinin kurumsallaşmasında ileri bir aşamayı temsil etmiş olması muhtemeldir; mahkemelerin resmî bir yapıya kavuşması ise bundan çok daha önce gerçekleşmiş olmalıdır.

Başlangıç yıllarında kadıların düzenli ve yeterli gelirlerinin olmaması ve bunun çeşitli problemler doğurması üzerine Yıldırım Bayezid devrinde Vezîrîâzam Çandarlızâde Ali Paşa'nın teklifi üzerine mahkemede görülen davalar, yapılan miras taksimleri ve hazırlanan hüccetler için belli oranda harç alınmaya, böylece kadı ve yardımcıları için sürekli bir gelir sağlanmaya başlanmıştır. Harç miktarları da kanunnâmelerle belirlenmiş ve değişen şartlar altında zaman zaman yeniden düzenlenmiştir (çeşitli dönemlerdeki harç miktarları için bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 84-85; Akgündüz, I, 330, 586; II, 60, 183, 258; IV, 330, 384, 679).

Kadılar yargı işlevini tek başlarına yapmakla birlikte mahkemede sayıları değişen yardımcıları da vardı. Bunların başında bizzat kadı tarafından tayin edilen nâibler gelir. İşin mahiyetine veya tayinin şekline göre kadı nâibi, mevâlî nâibi, bab nâibi, arpalık nâibi gibi farklı isimler alan bu yardımcıları kendilerini görevlendiren kadı adına yargılamada bulunur ve onun işini önemli ölçüde kolaylaştırırlardı (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 117-118). XVII. yüzyılda Eyüp kadılığında yirmi yedi, Galata kadılığında kırk dört nâibin görev yaptığı bilinmektedir. Bu sayı Kahire'de on birdir (Gibb-Bowen, II, 124). Zamanla bu usul bazı mahkemeler için sürekli bir uygulamaya dönüşmüş ve mahkemelere tayin edilen bir kısım kadılar görev yerine gitmeyip yargı görevini tayin ettiği nâiblerle yürütür olmuştur. Ancak bu uygulamanın Osmanlı hukuku açısından bazı sakıncalar doğurduğu da bir gerçektir (bk. BAB MAHKEMESİ; NÂİB). Bunun yanı sıra yargılamanın alenî olarak yapıldığını gözlemleyen ve mahkeme defterine isimleri yazılan şühûd'l-hâl kadıların önemli yardımcılarındandır. Mahkemeye gelen tarafların yakınlarından, sosyal veya meslekî çevresinden oluşan, bu sebeple görülen davaya bağlı olarak isimleri sürekli değişebilen şühûd'l-hâlin sadece yargılamanın alenîliği bakımından değil birçok durumda yargılamanın âdil yapılması açısından da etkin olduğu söylenebilir. Mirasla ilgili problemleri çözen ve tereke taksimleriyle ilgilenen kas-

sâmlar, mahkeme kayıtlarını zaman içinde geleneği olmuş yazım usulleri çerçevesinde tutan, hüccet ve i'lâmları kaleme alan kâtipler, defterdarlıkla halk arasındaki malî anlaşmazlıklara bakan mîrî kâtipleri, sanıkların mahkemeye celbinde hizmetleri olan muhızrlar mahkemede kadının diğer önemli yardımcılarındandır. Yargılamanın tarafların anlaşmasıyla sona ermesinde isimleri hemen hiç zikredilmeyen, ancak yaygın olarak devreye girdikleri ve olumlu rol oynadıkları görülen ara bulucular da (muslihûn) bu arada sayılmalıdır. Çarşı ve pazarların denetlenmesinde, gerek narhların gerekse kullanılan ölçülerin standartlara uygunluğunun sağlanmasında rol alan muhtesibler, sanıkların mahkemeye celbinde, verilen cezanın uygulanmasında görevleri olan subaşı, sancak beyi, beylerbeyi gibi ehl-i örfün de Osmanlı hukuk uygulanmasında önemli roller üstlendiği belirtilmelidir.

Osmanlı mahkemelerinin işleyişinde diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi fetva kurumunun ve müftülerin önemli bir yeri vardır. Kendilerine sorulan dinî-hukukî sorulara somut olayla ilgilenmeden sadece teorik temelde cevap veren müftüler, bir taraftan bazı ihtilâfların mahkemelere intikal etmeden barış yoluyla çözümlenmesini sağlarken diğer taraftan mahkemelerin uygulamalarını dolaylı yoldan etkilemiş ve onlara belirli ölçüde yön vermiştir. Her ne kadar fetvalar kadıyı bağlamamaktaysa da mahkemeye intikal eden ihtilâfla sunulan fetva vâkâ olarak birbirleriyle uyuyorsa kadının fetvaya aykırı karar vermesi yanlış karar vermiş olduğuna kuvvetli bir karîne teşkil eder ve bozulmasına sebep olurdu. Bundan dolayı kadıların genelde mahkemeye sunulan fetvalara uygun karar verdikleri görülmektedir.

Taraflar mahkemede ya bizzat hazır bulunur veya bir vekille temsil edilirdi. Vekâlet kurumunun varlığına ve İslâm hukuk tarihinde köklü bir geçmiş olmasına karşılık profesyonel vekâlet kurumu avukatlık Osmanlı adlî hayatında mevcut değildir.

Eyalet, sancak ve kazalardaki mahkemelerde ancak bu idarî birimlerde ikamet edenler yargılanır, bunun dışına çıkıldığında verilen hüküm geçersiz olurdu. Fakat padişahın izin vermesi durumunda mahkemelerin yargı sınırının genişlemesi mümkün olabilirdi. Dîvân-ı Hümâyûn, cuma divanı ve Rumeli Kazaskerlik Mahkemesi buna örnek gösterilebilir; bu mahkemeler bütün Osmanlı tebaasının baş-

vurabildiği genel mahkemeler görünümündedir.

Mahkeme kararları sicil defterine yazılır, taraflara bununla ilgili bir belge verilir. Sicil defterine sadece hukukî ihtilâflar ve kararlar değil mahkemede düzenlenen çeşitli belgelerin, merkezden gelen emir ve fermanların birer sûreti de kaydedilirdi (bk. İ'LÂM). Mahkeme kararları, ichtihadın ichtihadı nakzetmeyeceği prensibi gereği Anglo-Sakson hukukunda olduğu gibi sonraki davalar için emsal oluşturmaya da bu kayıtlar o mahkemede görev yapan kadılar için önemli bir bilgi ve yürürlük kaynağı olmuştur. Dolayısıyla kadılar görev yaptıkları dönemin sicil kayıtlarını yanlarında götürmez, mahalinde bırakırlardı.

Anadolu ve Rumeli'de bulunan mahkemelerde esas itibarıyla Hanefî mezhebi ichtihadları uygulanmış, bu uygulama XVI. yüzyılın ortalarından itibaren daha katı bir tarzda takip edilmiştir. Tarafların başka bir mezhebe mensup bulunması veya diğer bir mezhep görüşünün uygulanmasını talep etmeleri Anadolu ve Rumeli mahkemeleri söz konusu olduğunda dikkate alınmazdı. Diğer mezhep mensuplarının yoğun biçimde yaşadığı Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerinde ise Hanefî başkadısının başkanlığında diğer üç Sünnî mezhepten de nâibler tayin edilerek mensupları için bu mezhep görüşlerinin uygulanmasına imkân tanınmıştır. Ancak 1805'te Mısır'da Mehmed Ali Paşa, diğer mezheplerden kadî tayinini ve bu mezhep görüşlerinin uygulanmasını yasakladığından Anadolu ve Rumeli'deki uygulama Mısır'ı da kapsamına almıştır. Bu uygulama XX. yüzyılın başlarında yumuşamış ve Hukuk-ı Âile Kararnâmesi diğer Sünnî mezhep görüşleri de dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Osmanlı hukuk tarihinde mahkeme yapısındaki en köklü değişiklik Tanzimat sonrasında meydana gelmiştir. Bu dönemde tek hâkimli klasik Osmanlı mahkemesi yerini giderek toplu hâkimli mahkemelere bırakmaya başlamıştır. Bu husustaki ilk değişiklik ticaret hukuku alanında görülmüştür. 1840'ta Ticaret Nezâreti'ne bağlı olarak İstanbul'da kurulan ticaret meclisi 1847 ve 1848 yıllarında yayımlanan iki nizamnâmeyle ticaret mahkemesine dönüşmüş, 1850 tarihli Kânunnâme-i Ticaret'e 1860'ta yapılan bir zeyille bütün imparatorluk bünyesinde bir başkan, iki dâimî ve iki geçici üyeden oluşan karma ticaret mahkemeleri kurulmaya başlanmıştır; bu mahkemeler daha

sonra nizâmiye mahkemeleri bünyesine alınmıştır. Klasik mahkemelerin yanı sıra toplu hâkimli ilk ceza mahkemesinin ortaya çıkışı da İstanbul'da Tanzimat sonrasında bir meclis-i tahkikatın kurulmasıyla başlar. Bunu 1847'de, yabancılarla Osmanlı vatandaşlarının dahil olduğu ceza davalarına bakan karma bir mahkemenin kurulması izler. Bu alandaki en köklü değişiklik, 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'yle bütün imparatorluk dahilinde ceza ve hukuk mahkemelerinin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Yine sancak ve vilâyetlerde kurulan ve bir başkanla altı ile yedi üyeden oluşan meclis-i deâvî, meclis-i temyîz ve dîvân-ı temyîzler, hem ilk derece hem istinaf mahkemesi olarak hukuk ve ceza yargılaması alanında görev yapmıştır. 1879 yılında çıkarılan Mehâkim-i Nizâmiyenin Teşkilât Kanunu ile bu mahkemelere yeni bir yapı kazandırılmış, üye sayıları azaltılmış ve ilk defa bu kanunla savcılık kurumu Osmanlı ceza yargılamasına dahil olmuştur. Bu mahkemelerin kurulmasıyla klasik Osmanlı mahkemeleri, görev alanı daha çok ahvâl-i şahsiyye ile sınırlı hale gelen şer'iyye mahkemelerine dönüşmüştür. Aynı dönemde kurulan nizâmiye mahkemeleri Adliye Nezâreti'ne bağlanmış, şer'iyye mahkemeleri ise şeyhülislâmlığa bağlı kalmayı sürdürmüştür. 1917'de İttihat ve Terakkî hükümeti, gerçekleştirdiği bir dizi reform çerçevesinde bu mahkemeleri şeyhülislâmlıktan alıp Adliye Nezâreti'ne bağlamışsa da 1919 yılında şer'iyye mahkemeleri şeyhülislâmlık bünyesine iade edilmiştir.

Tanzimat döneminde Dîvân-ı Hümayun'un artık işlevsel olmaktan bütünüyle çıkmasının doğurduğu boşluğu dolduracak üst mahkemelerin birbiri peşi sıra kurulduğu görülmektedir. Önce 1838 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, ardından 1868'de oluşturulan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye ve Şûrâ-yı Devlet, bir süredir şeyhülislâmlıkta yapılan huzur mürâfaalarının yerini alan Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye bu döneme damgasını vurmuş yüksek yargı kurumlarıdır. Meclis-i Vâlâ aslında Dîvân-ı Hümayun örneğinde görüldüğü gibi çok fonksiyonlu bir kurumdur. Devletin muhtaç olduğu ıslahat projelerini ve kanun tasarılarını hazırlamasının yanı sıra özellikle mahallî mahkemelerce verilmiş ağır cezaî kararların tekrar gözden geçirildiği bir yüksek mahkeme olarak da Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşuna kadar görev yapmıştır. 1868'de Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ikiye ayrılarak bir

kısmı kanun tasarılarını hazırlamak ve idarî yargı organı olarak görev yapmak üzere Şûrâ-yı Devlet'e, diğer kısmı, ceza ve hukuk mahkemelerinin temyiz mahkemesi olarak teşkilâtlanmış bulunan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye dönüşmüştür. Huzur mürâfaalarının şeyhülislâmlığa nakledilmesinden sonra bu uygulama şeyhülislâmın başkanlığında bir süre devam etmiş ve meclis-i şer'lerden gelen dosyaları incelemeyi sürdürmüştür. Ancak gelen dosyaların çoğalıp şeyhülislâmlık bünyesinde ayrı bir kurum oluşturulmasına ihtiyaç duyulması üzerine 1862 yılında şer'iyye mahkemelerinden gelen dosyaları bir üst mahkeme olarak istinaf veya temyizen incelemek üzere Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye kurulmuştur. Burada 1873'te yeni bir düzenleme yapılmıştır. 1917 yılında şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanması üzerine bu kurum devreden çıkmış ve yerini Adliye Nezâreti'ne bağlı olarak çalışan Mahkeme-i Temyîz Şer'iyye Dairesi almıştır. Fakat daha sonra şer'iyye mahkemelerinin tekrar şeyhülislâmlığa bağlanmasıyla Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye yine işlevsel hale getirilmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

D'Ohsson, *Tableau général*, II, 271; *Mecelle*, md. 1802; *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I, 273-274; H. A. R. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Oxford 1950, II, 114-138; E. Tyan, *L'histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Paris 1960, s. 212-213; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 83-143; a.mlf., *Merkez-Bahriye*, s. 228-241; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Ankara 1969, tür.yer.; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celâli İsyanları* (Ankara 1975), İstanbul 1995, s. 86-93; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990-92, I, 330, 586; II, 60, 74, 183, 258, 289, 348; III, 329-330; IV, 330, 384, 679; M. Akif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (nşr. Feridun Emecen v.dğr.), İstanbul 1994, I, 375-438; a.mlf., "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, IX, 387-388; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadî*, Ankara 1994, s. 49-69; R. C. Jennings, *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, İstanbul 1999, s. 247-276, 295-326; Ekrem Buğra Ekinci, *Ateş İstidası: İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, İstanbul 2001, s. 83-160, 223-233; Halil İnalcık, "Adaletnameler", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1967), s. 49-145; a.mlf., "Mahkama", *İP* (İng.), VI, 3; a.mlf., "Mahkeme", *İA*, VII, 149-151; a.mlf., "Kanunnâme", *DİA*, XXIV, 333-337; Pakalın, II, 101, 382, 383, 430-431, 544; Gy. K. Nagy, "Kâdî", *İP* (İng.), IV, 375; Fethi Gedikli, "Kazâ", *DİA*, XXV, 117-119.

